

Київська Академія 21 (2024): 187–200.
doi 10.18523/1995-025X.2024.21.187-200
<http://ka.ukma.edu.ua>

Роман Кисельов

Про риторику «Hortulus Tullianus»

Багато філологічних курсів українських колегіумів XVII–XVIII ст. залишаються неатрибутованими або ж описаними недостатньо точно. Дані для їх атрибуції варто шукати і в тексті, і в матеріальних ознаках рукописів. Аналіз риторичних настанов «Hortulus Tullianus», які вважали киево-могилянським курсом риторики XVII ст., дав підстави атрибутувати пам'ятку інакше. Вибір тем, персонажів і реалій для риторичних прикладів переконують, що лекції справді написані й використані в українському культурному просторі. Про це свідчить розгляд теми Непорочного Зачаття Діви Марії, згадки про Дніпро, увага до життя св. Миколи Святоші, образів св. ап. Андрія та св. кн. Володимира. Однак деякі приклади в тексті описують пізню фазу Північної війни. Вкупі з відсутністю згадки про гетьмана Івана Мазепу цей факт свідчить, що текст створено між 1709 і 1721 рр. Обсяг тексту, дата початку лекцій (весна), водяні знаки манускрипту та деякі інші дані переконують у тому, що «Hortulus Tullianus» – риторичний додаток до курсу поетики, який, найімовірніше, походить із середини 1710-х рр. і належить до спадщини Чернігівського колегіуму.

Окремим сюжетом є пізніше використання цих лекцій у Переяславському колегіумі. Курс риторики Михайла Ісаєвича 1740/1741 н. р. майже повністю відтворює матеріали «Hortulus Tullianus». Утім, у Переяславі ці невеликі за обсягом риторичні настанови таки стали річним курсом. Можливо, переяславський викладач доповнював основний виклад прикладами промов і додатками, що не ввійшли до рукопису і були запропоновані для запису окремо. Наприкінці статті подано детальний зміст пам'ятки «Hortulus Tullianus».

Ключові слова: курси риторики, Києво-Могилянська академія, Чернігівський колегіум, Переяславський колегіум, «Hortulus Tullianus», епідейктичне / демонстративне красномовство.

Філологічні курси українських колегіумів XVII–XVIII ст. цінні не тільки тим, що містять актуальну теорію з дисциплін поетики й риторики, а й завдяки величезній кількості вміщених там художніх зразків, тобто авторських і анонімних творів художньої літератури. Втім, багато таких пам'яток наукової і художньої спадщини досі не були предметом ретельного вивчення і через це лишаються неатрибутованими або ж описаними недостатньо точно чи, подекуди, хибно. Серед таких – риторичний курс «*Hortulus Tullianus varietate florum in omni genere dicendi civili oratori amoenissimus, in fine veris ad usum et fructum Rossiaco orthodoxis oratoribus expertus ac explicatus. Anno, quo in concluso horto Maria explicatus est Flos Divinus. Die 2do Aprilis*» («Тулліанівський садок, різноманітням цвіту в кожному роді виголюшування для світського оратора вельми привабливий, наприкінці весни для вжитку й пожитку русько-православних ораторів доглянутий і впорядкований. Року, якого в замкненому саду Марії розпустився цвіт божественний¹. Дня 2 квітня»). Він зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 307, од. зб. 511/1714П.

У каталозі Володимира Литвинова пам'ятка описана під № 28 як киево-могилянський курс риторики XVII ст.² Спробуймо подивитися, чи немає в цьому рукописі ознак, які б підтвердили чи спростували таку атрибуцію або дозволили запропонувати точніші дані.

На титулі сказано, що курс адресований православним учням. Московське походження можна виключити вже на тій підставі, що для ілюстрації одного з різновидів композиційної організації промови тут детально описано структуру проповіді, яка доводить, що Діва Марія була непорочно зачата («*propositio in conceptam immaculate Mariam*»³). Для ранньоновочасного київського християнства таке уявлення було цілком прийнятним⁴, натомість ледве

¹ Далі мав би бути вказаний рік, але його немає.

² Ярослава Стратий, Владимир Литвинов, Виктор Андрушко, *Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии* (Київ: Наукова думка, 1982), 39–40.

³ *Hortulus Tullianus...*, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 307, од. зб. 511/1714П, арк. 61.

⁴ Наталя Яковенко, *У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Ігалтовського* (Київ: Критика; Laurus, 2017), 293–301.

чи можна припустити, аби щось подібне озвучували як навчальну тему в Москві⁵, хай навіть привезені з Києва викладачі. До того ж, у підрозділі про дві частини періоду – протасис і аподосис – є згадка про Дніпро, коли автор каже, що складну алегорію (*allegoria erudita*) можна застосовувати прославляючи не тільки людей, але й різноманітні реалії, зокрема річки, «наприклад Бористен»⁶. У частині, присвяченій священному красномовству, пояснюючи, як можна достосувати до проповіді історії з житій святих, автор вибирає для прикладу житіє св. Миколи Святоші (пом. 1143), який був киево-печерським монахом і сином чернігівського князя. Для похвали чесноти смирення він радить згадати, як святий князь виконував у монастирі роботу посудомийника, водоноса і сторожа⁷. У цій-таки частині в іншому контексті він звертається до постатей св. ап. Андрія та св. кн. Володимира⁸, що перебувають в осерді культурного світу київського християнства. Отже, маємо достатньо ознак, які свідчать, що курс був прочитаний в Україні.

Елементом, який задає широкі, але чіткі хронологічні межі, є згадка війни зі шведами в розділі про другорядні обставини (*adjuncta*) як матеріал для змістового наповнення промови. Автор перелічує різноманітні воєнні реалії та ознаки, які можна залучити у зв'язку з тим, що «руси воюють зі шведом» («*Rossi pugnant cum Suaeсо*»⁹). Північна війна тривала у 1700–1721 р., а Московська держава вступила в неї у серпні 1700 р. Оскільки курс, згідно з даними титулу, розпочатий у квітні, і це повторено в передмові («*in declivio*

⁵ Гостре несприйняття уявлень про Непорочне Зачаття Богородиці в Московській державі ще в другій половині XVII ст. було однією з проблем для друку й розповсюдження праць українських авторів: Peter Rolland, «“Nieskoro prawi monsztuk do tych trąb otrzymacie”: On Lazar Baranovyč's “Truby sloves propovidnyx” and their Non-publication in Moscow,» *Journal of Ukrainian Studies* 17 (1–2) (1992): 207.

⁶ *Hortulus Tullianus...*, арк. 28.

⁷ *Ibid.*, арк. 58 зв.

⁸ *Ibid.*, арк. 60. Про могилянську традицію редукції культу святих князів до особи св. кн. Володимира – особистого патрона митр. Петра Могили – пише Наталія Сінкевич: Nataliia Sinkevych, «Saints and Heroes: Ukrainian Hagiographical Narratives of the First Half of the 17th Century between Rome, Constantinople and Moscow,» *Textus et Studia* 4 (2020): 18.

⁹ *Hortulus Tullianus...*, арк. 19.

veris»¹⁰ – «на схилку весни»), а тривати міг, згідно з тодішніми традиціями організації навчання, щонайпізніше до кінця червня – початку липня, то датування його 1700 р. можна відразу виключити. Отже, про XVII ст. однозначно не йдеться. Дальший розвиток теми російсько-шведської війни дозволяє ще суттєво посунути нижню межу датування тексту: «Руси воюють поруч із самим найсвітлішим царем [«ipso serenissimo caesare commilitante»] і за підтримки інших царств; небеса допомагають зброї <...> Тут також мають значення перешкоди, чи то речі, які відводять від праці, відвертають русів від війни [«Rossos a bello retrahunt»]: витрати; спорожніла скарбниця [«exhaustum aerarium»]; часті поразки; великі небезпеки; безнастанні поневіряння; війна, що так сильно затяглася» [«bellum tam longe protractum»]¹¹. Тут варто зважити не тільки на слова про затяжну війну і втому від неї, а й на те, що автор згадує російського царя, який у той час вкрай рідко з'являвся у прикладах і зразкових промовах українських курсів риторики. Московські правителі і державні інституції в другій половині XVII – на поч. XVIII ст., поза якимись окремими цільовими заходами (наприклад, у посвятах до книжок чи вітальних промовах у зв'язку з візитами в Гетьманщину), не грали жодних ролей в українському культурному просторі. Водночас, доволі розлого пишучи про поточну війну, автор не згадує гетьмана. Якщо припустити, що курс створено ще за гетьманування Івана Мазепи, то треба зважати, що очільник Гетьманщини, навпаки, був центральною і всюдисущою постаттю в системі риторичних зразків у навчальних курсах, і уявити, що в подібному контексті його не згадали випадково, просто неможливо. Отже, курс укладено щонайраніше після гетьманової угоди зі шведами, і це дає змогу звузити межі датування до 1709–1721 рр. У цей час в Україні існували два православні навчальні заклади, в яких викладали риторiku, – Києво-Могилянська академія та Чернігівський колегіум.

Внутрішньозмістові дані для атрибуції на цьому, схоже, вичерпуються. Тож варто звернути увагу також на конвой пам'ятки в межах рукописного кодексу і на зовнішні ознаки рукопису. Курс зберігся в конволюті з двома курсами риторики з Чернігівського колегіуму та деякими іншими матеріалами. Склад рукопису такий:

¹⁰ Ibid., арк. 2.

¹¹ Ibid., арк. 19 зв.

- 1) «Remedium na nog bolenie» (польською). Арк. I.
 - 2) Вірші церковнослов'янською і латинською мовами, зокрема вірш Стефана Яворського «Possessoris horum librorum luctuosum libris vale». Арк. II–III.
 - 3) Риторика «Hortulus Tullianus...». Арк. 1–63 зв.
 - 4) Промова «Oratio gratulatoria Nativitatis Christi» (кирилична). Арк. 64–64 зв.
 - 5) Збірник висловів «Partis lingua¹² Latinae seu elegantes et copiosae phrases cum vocabulorum tum sententiarum variarum¹³, usui rhetorum per alphabetum expositae». Арк. 65–93 зв.
 - 6) Промова «Oratio gratulatoria Nativitatis Christi» (кирилична, інакша, ніж № 4). Арк. 94–94 зв.
 - 7) Курс риторики «Reginae hortus eloquentiae...», Чернігів, 1717/1718 н. р. Арк. 1–188.
 - 8) Курс риторики «Informator artis oratoriae...», Чернігів, 1718/1719 н. р. Арк. 190–307.
 - 9) Вірші та пісні (польською, латинською, церковнослов'янською) і промова на Великдень (польською). Арк. 307–308 зв.
- Отже, у конволюті, крім «Hortulus Tullianus», є два датовані риторичні курси – «Сад цариці красномовства» (№ 7, який детально описала Ольга Циганок¹⁴) та «Наставник ораторського мистецтва» (№ 8, його опис теж опублікований¹⁵), в яких указано, що вони прочитані в Чернігівському колегіумі в 1717 і 1718 рр. Тим самим почерком, що й «Hortulus Tullianus» (найхарактерніший показник тут – велика літера «R»), написана збірка сентенцій «Partis lingua[e] Latinae seu elegantes et copiosae phrases...» (№ 5), а також вірші, принаймні відомий вірш Стефана Яворського «Власника цих книг слізне з книгами прощання» (№ 2). Ця поезія була вміщена в каталозі бібліотеки митрополита, який він власноручно склав 1721 р.¹⁶ Звісно, вірш міг бути записаний й пізніше, ніж «Hortulus

¹² Мабуть, помилково замість *linguae*.

¹³ Для граматичної зв'язності тут бракує слова, можливо, *indice*.

¹⁴ Ольга Циганок, «Опис курсу риторики Чернігівського колегіуму «Reginae hortus eloquentiae... (1717/18 н.р.)»,» *Сіверянський літопис* 1 (2016): 52–56.

¹⁵ Ольга Циганок, «Про курс риторики Чернігівського колегіуму «Informator...» [Інформатор...] (1718)», *Сіверянський літопис* 3 (2016): 33–36.

¹⁶ Сергей Маслов, «Библиотека Стефана Яворского», *Чтения в*

Tullianus». Дві ж згадані чернігівські риторики записані іншим (але обидві тим самим) почерком.

Отже, цілком виключити можливість належності пам'ятки «Hortulus Tullianus» до киево-могилянської спадщини, звичайно, не можна, але жодних вагомих підстав, щоб уважати матеріал саме київським, наразі немає. Натомість його наявність серед чернігівських матеріалів спонукає припускати, що й цей текст походить із тамтешнього колегіуму.

На папері лекцій «Hortulus Tullianus» і наступної збірки сентенцій використано філігрань «герб Амстердама». У доступних мені альбомах філіграней саме її не виявилось. Проте максимально подібний водяний знак, який, імовірно, походить із тієї самої папірні, був використаний у документі 1714 р. (№ 77 в альбомі Лауцявичуса)¹⁷, що відповідає приблизному датуванню курсу.

Також треба сказати, що пам'ятка не є повнорозмірним курсом риторики. У Києво-Могилянському, Чернігівському та всіх інших колегіумах, які працювали на основі єзуїтської навчальної програми «Ratio studiorum», існувала практика вступного викладу навчальних відомостей наступного класу наприкінці навчального року. Тобто перед завершенням поетичного класу студенти отримували підставові знання з риторики, а наприкінці риторичного – з діалектики (там, де викладали філософію). Іще Микола Петров відзначав, що вступні відомості з риторики у складі поетик часом помилково вважають власне курсами риторики¹⁸. І обсяг курсу (63 арк., тоді як повноцінний курс зазвичай має 200–250 рукописних аркушів формату 4), і, особливо, час його початку (квітень), переконливо свідчать, що «Hortulus Tullianus», дарма що має окремий титул, є фрагментом курсу поетики. Хоча зміст цього додатку не зовсім традиційний. Частіше до риторичної частини поетики включали якісь окремі вибрані теми, наприклад, учення про період, хрію та листи¹⁹. Натомість «Hortulus Tullianus» є стислим викладом цілої

Историческом обществе Нестора Летописца XXIV (1914): 135.

¹⁷ Edmundas Laucevičius, *Popierius Lietuvoje* XV–XVIII a. T. 2. *Atlasas* (Vilnius: Leidykla «Mintis», 1967), 20; Idem., t. 1, 175.

¹⁸ Николай Петров, «О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 году,» *Труды Киевской духовной академии* 3 (1868): 469.

¹⁹ Там само.

риторичної теорії, із мінімальною кількістю практичних зразків. Крім учення про період, автор, згідно з класичною структурою повнорозмірних курсів, подає вчення про змістове наповнення промови (*inventio*), композицію (*dispositio*) та художні елементи (*elocutio*). Далі він розглядає основні жанри епідейктичного/демонстративного красномовства і навіть додає підрозділ про священне красномовство (проповідь), який не завжди можна знайти і в річних курсах риторики. Вірогідно, автор вибрав цей шлях, щоб зробити роботу в наступному риторичному класі якнайбільш практичною. Адже трапляються курси риторики, де теорія обмежується інструкціями щодо складання промов визначених жанрів із чітко окресленими темами. Такий курс, приміром, прочитав у 1702/1703 н. р. в Києво-Могилянській академії Іларіон Ярошевицький²⁰. Викладач риторики міг дозволити собі такий підхід, якщо основні теоретичні відомості вже були викладені в попередньому класі.

Фактичних підстав, аби робити якісь припущення про особу автора й викладача риторичного курсу-додатку «Hortulus Tullianus» поки немає. Його ім'я ніде не зазначене, а брак точного датування теж не дає нагоди для обґрунтованих припущень. Але принаймні можна стверджувати, що це напевно український курс, створений у проміжку 1709–1721 рр. Найімовірніше він походить із середини 1710-х рр. і належить до спадщини Чернігівського колегіуму. Також можна з певністю сказати, що лекції прочитано в поетичному класі, а отже, вони є структурним складником якогось курсу поетики – власне риторичним додатком до нього.

Згодом, у 1740/1741 н. р., викладач Переяславського колегіуму Михайло Ісаєвич прочитав курс із майже ідентичною назвою («Hortus Tullianus varietate florum in omni genere dicendi oratori amoenissimus, ad usum et fructum Rossiaco-orthodoxis rhetoribus in collegio Pereasla-Berlowiano reclusus ac explicatus...»). Його опис є в публікації Ольги Циганок²¹. Зіставивши два рукописи, легко побачити, що переяславська риторика – це той самий (імовірно,

²⁰ Іларіон Yaroshevytskyi, *Oriens illustrissimus Iasinscianaе Cynthiae... Anno... 1703*, ІР НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА 419П.

²¹ Ольга Циганок, «Про риторику Михайла Ісаєвича “Hortus Tullianus...” [Тулівий Сад] (Переяславський колегіум, 1740/41 навч. р.),» *Переяславські Сковородинівські студії: філологія, філософія, педагогіка: зб. наук. праць* 4 (2017): 130–132.

чернігівський) «Hortulus Tullianus», хоча в ньому місцями змінено порядок підрозділів або два підрозділи об'єднано в один, що подекуди пов'язане зі скороченням тексту. У місцевих вимірах Переяслава первісний садок (hortulus) став називатися садом (hortus), і хоч матеріалу від цього більше не стало, переяславському викладачеві таки вдалося читати цей невеликий за обсягом набір лекцій цілий рік (згідно з титулом, курс розпочато 5 жовтня; наприкінці ж підтверджено, що він був річним²²). Звичайно, основний виклад у Переяславі міг бути суттєво доповнений прикладами промов і додатками, яких немає в записі основного викладу.

Поза зазначеними відмінностями в розташуванні підрозділів дві пам'ятки майже повністю збігаються: у переяславському курсі я не виявив лише 8 і 9 цвіту (flos) II частини старшої версії (див. зміст нижче). Для з'ясування ступеня тотожності текстів я послівно звірив два контрольні уривки: у старшому тексті це «цвіт» 2-ий («De argumentis») першої частини та «листок» (folium) 2-ий («De genere dicendi, seu stylo oratorio») другого «цвіту» третьої частини. Відмінності полягають у кількох випадках використання різних, але синонімічних слів (напр., «ad propositionem hanc statuendam quaerenda est causa»²³ / «ad propositionem hanc stabiliendam quaerenda est causa»²⁴; «sublimis Maenelaus»²⁵ / «subtilis Menelaus»²⁶) та кількох мінімальних поширеннях фраз (напр., «Argumentum est ratio probans aliquam enunciationem...»²⁷ / «Argumentum est ratio probans et confirmans aliquam enunciationem...»²⁸; «horum generum placet in eadem exempla adferre»²⁹ / «horum generum dicendi placet in eadem re exempla adferre»³⁰). Такого типу розбіжності, гадаю, могли виникнути завдяки мікроінтерпретації чи імпровізованому редагуванню тексту вже під час його диктування в Переяславі. Є також відмін-

²² Mykhailo Isaievych, *Hortus Tullianus...*, IP НБУВ, ф. 1, од. зб. 5465, арк. 44 зв.

²³ *Hortulus Tullianus...*, арк. 12 зв.

²⁴ Mykhailo Isaievych, *Hortus Tullianus...*, арк. 15.

²⁵ *Hortulus Tullianus...*, арк. 36

²⁶ Mykhailo Isaievych, *Hortus Tullianus...*, арк. 212.

²⁷ *Hortulus Tullianus...*, арк. 12 зв.

²⁸ Mykhailo Isaievych, *Hortus Tullianus...*, арк. 15.

²⁹ *Hortulus Tullianus...*, арк. 36.

³⁰ Mykhailo Isaievych, *Hortus Tullianus...*, арк. 212.

ності, зумовлені неправильним записом студента: «Argumenta dividuntur et vocantur alia intrinseca, sive insita, alia extrinseca, sive remota, quando abominationem sortiuntur ex locis illis, ex quibus eruuntur»³¹ / «Argumenta dividuntur et vocantur alia intrinseca, sive insita, alia extrinseca, sive remota, quam denominationem sorciuntur ex locis illis, ex quibus eruuntur»³². Тут точнішим виявився переяславський студент, текст у його відтворенні можна перекласти так: «Аргументи поділяють, даючи їм назви, на внутрішні, або внутрішньо зумовлені, та зовнішні, чи віддалені, а відповідне найменування вони дістають згідно з джерелами, із яких отримані». Можливий чернігівський студент натомість ужив замість *denominatio* («найменування») недоречно в контексті *abominatio* («гидота»).

Згадані вище змістові маркери «Тулліанівського садка» збережено і в переяславському «саду». Це пояснення щодо проповіді про Непорочне Зачаття Богородиці³³, згадки про Бористен³⁴, св. кн. Миколу Святошу³⁵, св. ап. Андрія і св. кн. Володимира³⁶. Приклад із сюжетом про Північну війну в переяславському курсі також є³⁷, однак саме тут викладач зробив помітні змістові зміни: зникли згадки про безпосередню участь царя в бойових діях та про всі негативні обставини війни, включно з браком у «росів» бажання брати в ній участь. Очевидно, за царювання іншого монарха акцентувати на заслугах давнішого було недоречно, а оповідь про вже віддалену в часі згадувану війну теж вимагала інших підходів.

Передмова також у своїй основі збережена. Читаючи риторичний додаток із квітня, ймовірний чернігівський лектор зробив весну центральним образом передмови і почав так: «Весну на її схилку задумав я представити вашим очам, шляхетні та щирі душею слухачі красномовства. Із тим, власне, наміром, із тією неодмінною метою і бажанням, щоб ви на відчиненому вході до прегарного Туллієвого саду могли не самі лиш квіти збирати, не листочки тільки лічити, а

³¹ *Hortulus Tullianus...*, арк. 13.

³² Mykhailo Isaievych, *Hortus Tullianus...*, арк. 15 зв.

³³ Ibid., арк. 43.

³⁴ Ibid., арк. 26 зв.

³⁵ Ibid., арк. 40 зв.

³⁶ Ibid., арк. 42 зв.

³⁷ Ibid., арк. 22.

його правдивий зрілий плід спромоглися дістати» («Ver in declivio veris vestris explicandum proposui oculis, nobiles et ingenui eloquentiae auditores. Eo tamen fine, illa votorum praefixâ metâ, ut recluso ad amoenissimum Tullii hortum in introitu, non ipsos legere flores, non sola numerare possitis folia, verum etiam maturum huiusce percipere fructum valeatis»³⁸). Щоб упровадити тему весни в жовтні, переяславський викладач Михайло Ісаєвич робить невигадливиий хід: «Хоч нині похмура осінь, якнайпогіднішу весну задумав я представити вашим очам, високошляхетні та найприязніші садівничі красномовства» («Turbidô licet autumnô, placidissimum ver explicandum vestris proposui oculis, praenobiles ac humanissimi eloquentiae cultores»³⁹). Далі він майже без змін використовує готову передмову, але в двох місцях додає згадки про Переяславського єпископа Арсенія Берла (?–1744) та його турботу про колегіум.

Загалом, рівень особистого творчого внеску викладачів вищих курсів (поетики, риторики, філософії) в підготовку навчальних матеріалів міг бути різним, і часом – мінімальним, не тільки в Переяславі, а й у значно статуснішій Київській академії⁴⁰: рівень інтелектуальних зусиль викладача був зумовлений радше його власним інтересом до дисципліни, досвідом і наявністю вільного часу, а не стандартами навчального закладу. Відтворюючи історичну картину роботи тогочасних колегіумів, мусимо це враховувати.

Насамкінець подаю зміст пам'ятки «Hortulus Tullianus» [Чернігів, 1710-і pp.]:

[Титул]. Арк. 1.

[Порожня сторінка] . Арк. 1 зв.

Praefatio. Арк. 2–2 зв.

Primus in intro[i]tu ad Tullianum hortum gradus, seu prima praeliminaris quaestio, de natura, divisione et fine rhetorices. Арк. 3–4.

³⁸ *Hortulus Tullianus...*, арк. 2.

³⁹ Mykhailo Isaievych, *Hortus Tullianus...*, арк. 2.

⁴⁰ Про використання чужих курсів філософії у викладацькій практиці Академії див.: Микола Симчич, «Порівняльний аналіз філософських курсів Теофана Прокоповича і Георгія Кониського на прикладі розділу «Про нескінченність»,» *Sententiae* 38 (1) (2019): 122–133; Микола Федяй, «Філософський курс Стефана Калиновського 1729–1731 років у світлі його викладацької практики: джерела і (не)оригінальність»,» *Sententiae* 42 (1) (2023): 6–29.

Gradus 2. Quaestio de commate. Арк. 4–5 зв.

Gradus 3. Quaestio de membro. Арк. 5 зв.–7.

Gradus 4. Quaestio de proprie dictis periodis. Арк. 7–8.

Gradus 5. Quaestio de improprie dictis periodis. Арк. 8 зв.–10 зв.

HORTI TULLII PARS PRIMA, EXPLICANS INVENTIONEM.

Арк. 11–22 зв.

Flos 1. De propositione. Арк. 11–12 зв.

Flos 2. De argumentis. Арк. 12 зв.–13.

Flos 3. De definitione. Арк. 13–14 зв.

Flos 4. De enumeratione. Арк. 14 зв.–15 зв.

Flos 5. De notatione. Арк. 15 зв.–16.

Flos 6. De coniugatis. Арк. 16.

Flos 7. De genere et forma. Арк. 16–16 зв.

Flos 8. De antecedentibus et consequentibus. Арк. 16 зв.–17 зв.

Flos 9. De contrariis et repugnantibus. Арк. 17 зв.–18.

Flos 10. De similitudine et dissimilitudine. Арк. 18–18 зв.

Flos 11. De adiu[n]ctis. Арк. 19–20.

Flos 12. De causis et effectis. Арк. 20–21.

Flos 13. De comparatione seu comparatis. Арк. 21–21 зв.

Flos 14⁴¹. De locis extrinsecis. Арк. 21 зв.–22 зв.

TULLIANI HORTI PARS SECUNDA, DISPOSITIONEM RERUM
INVENTARUM EXPLICANS. Арк. 23–35.

Flos 1. De chria. Арк. 24–26 зв.

Flos 2. De prothasi et apodosi. Арк. 26 зв.–28.

Flos 3. De dispositione per partes con[t]rarias et sententias. Арк. 28–
28 зв.

Flos 4. De dispositione per puncta varia et explicationem oratoriam.
Арк. 28 зв.–29 зв.

Flos 5. Explicans dispositionem orationis per exemplum, epicherema
et soritem. Арк. 29 зв.–30.

Flos 6. Explicans dilemma et inductionem. Арк. 30–31.

Flos 7. Explicans enthimema et syllogismum perfectum. Арк. 31–33.

Flos 8. De exordio et aliis partibus communibus. Арк. 33 зв.–34.

Flos 9 et ultimus. De dispositione. Арк. 34–35.

HORTI TULLIANI PARS TERTIA. DE ELOCUTIONE. Арк. 35–
63 зв.

⁴¹ 14: в оригіналі помилково 12.

- Flos 1. De elegantia elocutionis. Арк. 35–37 зв.
 Folium 1. De genere dicendi, seu stylo oratorio. Арк. 35 зв.–36 зв.
 Folium 2. De stylo oratorio. Арк. 36 зв.–37 зв.
 Flos 2. De compositione elocutionis. Арк. 37 зв.–38.
 Flos 3. De dignitate elocutionis. Арк. 38–44 зв.
 Folium 1. De ornatu elocutionis per sententias. Арк. 38–39.
 Folium 2. De ornatu elocutionis per eruditiones. Арк. 39–40.
 Folium 3. De ornatu elocutionis per tropos et figuras. Арк. 40–41.
 Folium 4. De ornatu elocutionis per acumen orationum. Арк. 41–44 зв.
 Pars 1. De elocutione⁴² scholastica. Арк. 44 зв.–48 зв.
 Fructus 1. De encomio. Арк. 44 зв.–45 зв.
 Fructus 2. De panegyrico. Арк. 45 зв.–46 зв.
 Fructus 3. De praefationibus. Арк. 46 зв.–48.
 Fructus 4. De dedicationibus⁴³. Арк. 48–48 зв.
 Pars 2. De eloquentia officiosa. Арк. 48 зв.–57 зв.
 Fructus 1. De orationibus gratulatoriis. Арк. 48 зв.–54.
 Divisio 1. De orationibus gratulatoriis Natalis Xristi. Арк. 48 зв.–50.
 Divisio 2. De orationibus gratulatoriis Novi Anni. Арк. 50–50 зв.
 Divisio 3. De orationibus gratulatoriis Paschatis. Арк. 50 зв.–51 зв.
 Divisio 4. De orationibus genethliacis, seu nataliciis. Арк. 51 зв.–52 зв.
 Divisio 5. De oratione honoris et victoriae. Арк. 52 зв.–54.
 Fructus 2. De orationibus salutatoriis. Арк. 54–55.
 Fructus 3. De orationibus epithalamicis. Арк. 55–57 зв.
 Fructus 4. De oratione petitoria et gratiarum actoria in communi et aliis. Арк. 57 зв.
 Pars 3. De oratione sacra. Арк. 58–63 зв.
 Fructus 1. De quidditate et divisione eloquentiae. Арк. 58–60.
 Fructus 2. De modo contionis. Арк. 60–63 зв.

Bibliography

Fediai, Mykola. «Filosofskyi kurs Stefana Kalynovskoho 1729–1731 rokiv u svitli yoho vykladatskoi praktyky: dzherela i (ne)oryhinalnist.» *Sententiae* 42 (1) (2023): 6–36.

⁴² Імовірно, помилково замість *eloquentia*.

⁴³ *dedicationibus*: в оригіналі – *dicationibus*.

Hortulus Tullianus..., Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 307, od. zb. 511/1714P.

Isaievych, Mykhailo. *Hortus Tullianus...*, Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 1, od. zb. 6465.

Laucevičius, Edmundas. *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* Vol. 1–2. Vilnius: Leidykla «Mintis», 1967.

Maslov, Sergej. «Biblioteka Stefana Yavorskogo.» *Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora Letopisca XXIV* (1914): 99–162.

Petrov, Nikolaj. «O slovesnyh naukah i literaturnykh zanyatiyah v Kievskoy akademii ot nachala ee do preobrazovaniia v 1819 godu.» *Trudy Kievskoy duhovnoy akademii* 3 (1868): 425–525.

Rolland, Peter. «“Nieskoro prawi monsztuk do tych trąb otrzymacie”: On Lazar Baranovyč’s “Truby sloves propovidnyx” and their Non-publication in Moscow.» *Journal of Ukrainian Studies* 17 (1–2) (1992): 205–216.

Sinkevych, Nataliia. «Saints and Heroes: Ukrainian Hagiographical Narratives of the First Half of the 17th Century between Rome, Constantinople and Moscow.» *Textus et Studia* 4 (2020): 7–26.

Stratij, Yaroslava, and Litvinov, Vladimir, and Andrushko, Viktor. *Opisanie kursov filosofii i ritoriki professorov Kievo-Mogilyanskoj akademii.* Kiev: Naukova dumka, 1982.

Symchych, Mykola. «Porivnialnyi analiz filosofskykh kursiv Teofana Prokopovycha i Georgiia Konyskoho na prykladi rozdlu “Pro neskinchennist”.» *Sententiae* 38:1 (2019): 122–136.

Tsyhanok, Olha. «Opys kursu rytoryky Chernihivskoho kolehiumu “Reginae hortus eloquentiae...” (1717/18 n. r.).» *Siverianskyi litopys* 1 (2016): 52–56.

Tsyhanok, Olha. «Pro kurs rytoryky Chernihivskoho kolehiumu “Informator...” [Informator...] (1718).» *Siverianskyi litopys* 3 (2016): 33–36.

Tsyhanok, Olha. «Pro rytoryku Mykhaila Isaievycha “Hortus Tullianus...” [Tuliievi Sad] (Pereiaslavskyi kolehium, 1740/41 navch. r.).» *Pereiaslavski Skovorodynivski studii: filolohiia, filosofii, pedahohika: zbirnyk naukovykh prats* 4 (2017): 128–133.

Yakovenko, Natalia. *U poshukakh Novoho neba: Zhyttia i teksty Yoanykiiia Galiatovskoho.* Kyiv: Krytyka, Laurus, 2017.

Yaroshevytskyi, Ilarion. *Oriens illustrissimus Iasinsciana Cynthiae... Anno... 1703*, Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 301, od. zb. DA 419P.

Abstract**On the Rhetoric Manual *Hortulus Tullianus***

Many philological courses from 17th and 18th-century Ukrainian colleges remain unattributed or insufficiently explored. Sometimes, the content and material features of manuscripts provide data for their attribution. The analysis of the rhetorical manual *Hortulus Tullianus*, which was considered a 17th-century Kyiv-Mohyla rhetoric course, also gave grounds to attribute the record differently. The choice of topics, characters, and objects for the rhetorical examples indicates that the lectures were indeed written and used in the Ukrainian cultural space. This is evidenced by the detailed consideration of the Immaculate Conception of the Virgin Mary, the mention of the Dnipro River, attention to the life of St. Mykola Sviatosha, and the presence of images of St. Andrew the Apostle and St. Prince Volodymyr. However, some examples in the text describe the late phase of the Northern War. Combined with the absence of Hetman Ivan Mazepa's name, this fact suggests that the text was created between 1709 and 1721. The length of the text, the indicated period of the lectures' beginning (spring), watermarks, and some other data suggest that *Hortulus Tullianus* is a rhetorical supplement to the poetics course, most likely dating from the mid-1710s and belonging to the heritage of Chernihiv College.

The later use of these lectures at the College of Pereiaslav is a separate story. Mykhailo Isaievych's rhetoric course of the 1740/1741 academic year almost completely reproduced the materials of *Hortulus Tullianus*. However, in Pereiaslav, these short rhetorical instructions served as a year-long course. It is possible that the Pereiaslav lecturer supplemented the main presentation with examples of speeches and appendices that were not included in the body of the course and were offered for recording separately. The paper concludes with a detailed table of contents of *Hortulus Tullianus*.

Keywords: rhetoric courses, Kyiv-Mohyla Academy, Chernihiv College, Pereiaslav College, *Hortulus Tullianus*, epideictic / demonstrative eloquence.